

Аваз Мухаммад Аттор Хўкандий

Туркистонда бўлган дахшатли ходиса ва нохуш воқеалардан кейин жаноби соҳибкирон (Султон Саидхон)нинг беҳисоб лашкар ила қилгон ҳаракат ва жунбушлари ҳазрати Авлиёота фуқаросининг шаҳидлиги, ўрус кофирларининг бедодлиги ва уларга (Алимкул) амирлашқарнинг хатму зафар билан берган танбеҳи ҳақида сўз.

Сичкон йили — тарих 1281 йил зу-л-ҳижжа иззуху ойи ўрус кофирлар беадаблик ила Олмаота мавзеидан ҳаёсизликнинг тошлок биёбонига бемуродлик кадамларини қўюб, Марка қалъасига яқинлашдилар. Бу қалъа Тошқанд вилояти тасарруфида эди. Қалъа аҳолиси бу ҳолдан огоҳ бўлиб, ҳаммалари бирлашиб, Садди Искандардек ҳимояга турдилар. Улар ичлари қора кофирлар дафъига фурсат пойлаб мунтазир бўлдилар. Аҳли қуффор (кофирлар) мусулмонлар журъатини яхшироқ қўриб билдиларким: қалъани забт этиш улар учун жуда ҳам мушкулдур, ҳатто қалъага яқинлашишнинг иложи йўқдир. Шунда ўруслар пасткаш ва дағал кишиларга ҳос бўлган макру хийладан фойдаландилар. Уларга ер тагини новлаш иши осонроқ ва гўё дардларига малҳамдек қўринди. Тез фурсатда улар қалъа дарвозаси тагидан чуқур қазиб, ичини ҳар хил доривор ила тўлдириб, кечаси жаҳонсуз оташ билан ёқиб юбордилар. Хиёнаткор кишилар доимо шундай қиладилар. Олов шуъласи тез фурсатда манзилига етиб, шундай портладики, қалъа дарвозасини ўз жойидан девори ила қўтариб ташлади ва уни ер билан яқсон этди.

Қалъа аҳолиси буни қўриб, баъзилари амонат жонини ганимат билиб, тун қоронгисидан фойдаланиб қочиб кетдилар. Баъзилари эса жангга кириб қозимлар қўлига тушдилар. (Ўруслар) шу дахшатли воқеадан сўнг қалъа иморатларини ер билан яқсон қилиб, мазкур ойнинг ўн иккинчисида бу манзилдан қўчиб, ҳазрати Авлиёота қалъасига келдилар. Ниёз Али бу вилоятнинг ҳимоясида турган эди. У вазият танглигини баҳона қилиб, ҳамма одамларини олиб, Туркистон томонга Мирзо Давлат хизматига кетди. Шаҳар ўз ҳокимидан айрилди. Фаранги кофирлар (ўруслар) қўркмасдан қалъа қамалини бошладилар. Улар тўрт томондан шаҳар ичини тўпга тутдилар. Вилоят фуқароси ҳар бир қўча ва бозорларда гайрат ва журъатни ўзларига қалқон этиб, шаҳар дарвозасидан чиқиб, ул лаин кофирлар ила қаттиқ уруш қилди. Бу ҳам натижа бермади ва улар чекиниб, қалъа ичига яшириндилар.

Шақоват аҳли фуқарони ўзларига қўриқ ва уларнинг журъати ошиб, қалъа

деворларини тўпга тутган холда дарвозага якин келдилар. Алдаб, тутун босишидан фойдаланиб, тезда битта тўпни ичкарига олиб киришди. Фукаро ўз ахлу аёлини гайрат ила мудофаа килди, уч кеча-кундуз кўча ва бозорларда туруб, хотун ва болалари билан огир жанг олиб бордилар. Бундай уруш хали бирон бир подшоҳ даврида бўлмаган эди. (Авлиёоталиклар) Чимкент йўлига интизорлик билан кўз тикиб, Тошкент хокими Нор Мухаммад кўшбегидан мадад ва ёрдам кутар эдилар.

Бу номард (Нор Мухаммад кўшбеги) икки ойдан бери Чимкентда макон тутган эди ва хамма воқеани билиб туриб, бечораларга бирон мадад бермади. Оллоҳ таоло амири кабир умрини узун ва давлатини фузун айласинки, унга яхши танбих бериб оламга ибрат килиб кўрсатди.

Нихоят, фукаронинг ахволи танг бўлиб, омонлик беришни сўрадилар. Кофирлар бундан хабар топиб, катлни тўхтатдилар, ярашиш режасини тузиб, сулҳга рози бўлдилар. Икки томон ҳам ўз ўликларини жанг майдонидан чиқариб, ўз ойин ва динларига кўра дафн килдилар. Мусулмон аҳолисидан шул урушда бир мингу олти юз эркак ва аёл, каттаю-кичик шахидлик даражасига лойик бўлди. Кофир мактуллар курбонининг сони бу ҳисобга кирмайди.

Бу воқеалар юз бераётган вақтда бир неча минг ўрус ва кўпгина казок (казак) сарбозлари Окмасжиддан (кейинги) Ясси, яъни Туркистон шахрини мухосара (камал) кила бошладилар. Бу ернинг хокими Мирзо Давлат шижоат ва мардлик намунасини кўрсатди, ўз лашкари билан кофирлар урдусига қарши чиқиб, огир жанг бошлади ва шаҳарга қайтмоқчи бўлди. Аммо (Мирзо Давлат) келиб кўрса, вилоятнинг каллоб, касофат ва бузгунчи кишилари олдиндан ўрусларга сотилиб, уларнинг хизматларида юрган эканлар. Улар вилоятни кофирларга такдим килиб, шаҳар дарвозасини мусулмонларга очмадилар. Улар қалъа деворларини тешиб, кофирларни шаҳарга қўйган эканлар. (Мирзо Давлат ўз сарбозлари билан) бу хиёнат хабарини эшитиб, афсусу надомат килиб ўз жойига қайтди. Улар кечани бир навъ ўтқазиб, эрта билан Тошкент вилоятига йўл олдилар. Йўл-йўлакай Чимкентга кириб, мазкур Нор Мухаммадни кўрмасдан, Қорақамиш мавзеига етиб келдилар ва ҳазрат Миён Халил Соҳиб боғига тушдилар. Бу хабарлар ва шу можаролар жаноби амир Султон Саидхонга тез-тез етқазиб туриларди. Бундан соҳибкирон руҳида гайрат, шижоат ва мардлик қайнаб кетиб, сипоҳлик анжом ва асбобларини тайёрлаб, урушга отланди. (Хон) саъйи балиг (улуг ҳаракатлар) кўрсатиб, вилоятнинг ҳар томонига, музофот саркардаларига, қасаба сардорларига марғуб иноятномалар жўнатиб, қўшин жамлашга киришди.

АМИР САИД ХОН СОХИБКИРОННИ ЎРУСЛАРГА ҚАРШИ КИЛГОН ЮРИШИ ВА МАЛИКИ МУСТАЪОН ИНОЯТИ ИЛА ФАТХУ ЗАФАР ТОПГОНИ ХАКИДА

Жаноби сохибкирони (Султон Саид хон) субхон (оллох) инояти ва худо муруввати нурлари ила комронлик маснади ва шодмонлик давлатига суяниб, баркарор ва осойишта эди. Адолат нурлари ва иноят партави одамлар юзида ва раъият ҳаётида кўринарди. Жаноби ҳумоюн хотиралари мамлакат харобалиги ва унга етказаетган ҳалалларни ислох килиш йўлига тушди. Бу тинч вилоятнинг хосу омига давр ходисалари кўп жафолар етказарди. У киши зулм ва тааддини йўқотиб, кейин осойишталик ила ҳукм сурмокни эди. Замона ходисаларининг қазосидан ва ногаҳонлик аломатларидан шул тарих зафар ойининг ўртасида кетма-кет жаноби сохибкиронга дахшатли хабарлар кела эошладиким, ўруслар лашкари ҳар томондан келиб, бир қисм Марка, Авлиёота қалъалари, яна бир фиркаси эса Туркистон қатҳига азм килиб, фитна отига миниб, аҳли давлат кўзларига душманлик ва харобачилик қангини сепибдурлар. Яна бул нобакор кишилар (ўруслар)нинг бошида Чимкент ва Тошкандни олиш фикри пайдо бўлаётган эмиш. Умидимиз шулким, аъло ҳазрат шиҷоат байроғи ила бу диёрга келиб, ёнган бу эловни мардлик суви билан ўчирадилар, бўлмаса (тоқатимиз тоқ бўлиб) «пичоқ суяқларимизга етади». Китъа (мазмуни):

Агар шох шамширининг қучи бўлмаса,

Шаҳарда ҳар хил шўру балолар бўлар.

Қимқи яхшини ямондан ажрата олмади,

Ҳар фитна қўлидан қелса қилар. Бизнинг илтиҷоимиз шулдурқим, жаноби сохибкирон биз томонга тез ҳаракат қилиб, зафар байроғини қўтарсунлар. Байт:

Ҳалқни қўйдурадиган оловни

Ўқирмасдан бошқа илож йўқ.

Бу хабарни эшитиб ҳазрати сохибкирон ҳаракат қилишга азм этди ва ҳамма қасаба, вилоятларга фармон ва иноятномалар жўнатиб, ислом дини орқали таъқид ва таҳдид қўрсатиб, қўшин йиғишга қиришди. Хон фармонини эшитиб ҳар томондан қасур аскарлар ва ботир қарбозлар тўплашиб қелдилар. Уларнинг саноғи қалақ юлдузларидан ҳам қўп эди. Қисобдон оқилу олимлар сипоҳ миқдорининг қўплигидан қайратда эдилар. Қама ҳумоюн ўрдасига қелиб, сохибкирон қоясида осойиш тоқарди...

Неча-неча манзиллардан ўтиб жаноби хон (лашқари ила) Тошқандга қелиб, истиқомат режақини туқди. Бир неча муддатдан қейин қолган қўшин ҳам етиб қелди. Сафар анжомларининг қамқилиғини тўлдириб, аста-сеқин Раҳсиқат саманд қиловини мақсад томон тоқдилар...

...Манзиллар ва маҳаллаларни қезиб (хон) Шаробқона мақзеига етиб қелди ва баҳт қаймасини жоҳу қалоқ ва шавқат ила қалақ авжига урди ва шу ерни манзил қилди. Тун вақти истироҳат қоғида Тошқанд вилояти уруғларидан бўлмиш Ниёз Али қаккон қелиб шундай хабар берди: «Ўрус қофирлар Қимқент вилоятига икки томондан қайнлашиб, шаҳарга қарим фарсах қолганда тўхтаганлар. Давлат арқонлари ва маслаҳат сохиблари жанобнинг иҷозатисиз жангга қирмасдан сизнинг таширфинғизни қутуб турубдилар. Омонсиз жангга (қелиб) қиришларини талаб қиламиз». Бу хабарни эшитқач, (Султон Саид хон) Мулла Алиқулни сардор айлаб, уни қуффор жангига жўнатди. Мулла Алиқул қеч тунда қўқиб, қиммат раҳқини мақсуд йўлига қайдади. Суръат билан йўлларни тай етиб, қуёш қикаётган қайти Қимқентдан ўтиб, муддаосига етиб тўхтади. У бошараф қишилардан маслаҳат сўради. Улар, бор қуч-қудратимиз билан динимиз душманларига қарши урушайлик ва зарба берайлик, шоядқи қофирларга қимлиғимизни қўрсатайлик, деқан қарорга қелишди.

Шу қайт Алиқул сардорни ҳужум қилиш қабари душман қулогига етиб, ўзларини

Йўкотиб, ваҳимага тушиб, Окмасжид ва Туркистон кофирларининг олдинги манзилгоҳи бўлган жойида нусратасар лашкарнинг Йўлини Садди Искандардек тўсдилар. Улар атрофларида чуқур бир хандак қавлаб, ҳамма галла рртилган арава, оту туялари, асбобу ашёлари билан маҳкам ўраб олиб, йўлда қолиб кетган ғарибларга ўхшаб турдилар. Мулла Алимкул эшикоғаси кўлига зафар жиловини олиб, икбол остонасига қадам қўйди, шарафи эса осмон авжига етиб, фатҳу зафар учун аскарларга ишорат қилди... Икки томондан ҳам ҳарб ногораси ва уруш найи чалинди. Мусулмонлар тантанаси фазода акс садо берарди. Довул садоси, ёшу қари фарёди аршдаги малак қулогини (ҳам) қар қилди.

Ғазабнок суворийлар ва шиддаткор Йигитлар душман томон ҳамла қилдилар. Омонлик товуси оромини Йўкотиб, зогга ўхшаб бир чеккада турарди. Ажал лочини уруш майдонида парвоз қилиб, руҳ қушини сайд этарди. Катл олови шундай ёниб кетдики, осмон токига етарди, уруш шуъласини таъсири шундай эдики, унинг нури фалакни ёритарди. Диловар аскарлар ўз жонларидан кечиб, ширин ҳаётни унутиб, баҳордаги чакмоқ қамишзорга ургандек, қурашга ташландилар. Хусусан, аҳли ислом кофирларни қаттиқ жазоладилар, уларни жило тиги билан уруб, шижоат ўқини отиб, бошларини таналаридан жудо қилиб ташладилар...

Кўп қушойишлардан сўнг зафар насими оллоҳ инояти ила мусулмонлар томонига эсди, кофирлар бошига бадбахтлик тупроғини ховучлаб сепди ва уларни шарманда қилди. Ўруслар тез орада омонлик сўраб, мусулмонлар олдида тиз чўкиб бош қўйдилар. Имонли ва фаросатли мусулмонлар уларга озодлик бериб, зафарпайқар отларини қодирлари томон сурдилар.

Шу куннинг эртасида фирўзлик хусрави бўлмиш қуёш ўзининг жаҳонтоб ва зарнигор байроғини осмон қалъасида кўтариб, зарфишон ўқлари билан ҳабаб сипоҳи — қора тун қўшинини паришон қилган пайт... кўп ўрус кофирлар бошланг, қулоқларини қўлга олиб, қўрқиб, узр сўраш учун Алимкул сардор ҳузурига келдилар. Совға-саломларини тортиқ этиб, душманлик ва адоват руҳидаги қалималарни унутиб, улар ўз мақсадларини баён қилишди. Икки томон ҳам сулҳга рози бўлишди. Мусулмонлар сулҳ васикасига имзо қўиб, (ўруслардан) икки лак микдорида Россия тиллосида пул талаб қилишди, бу эса Хўқанди латифнинг 225 минг бир мисқолли ашрафийсига тенг эди. Улар Туркистон вилоятини ҳам қайтариб беришга рози бўлишди. (Ўруслар) руҳсат олиб, ўз қўшларига қайтиб кетишди... Мулла Алимкул сардор бу фараҳбахш хабарларни ҳамма вилоят ва музофотларга тарқатиб чиқди. Сагиру қабир ва ғанию шариф ҳамма жойда бир ҳафта хурсандчилик қилиб, бир-бирларига суюнчи берардилар. Нусратшиор мусулмонлар ўз ишларида тоғдек мустаҳкам бўлуб, Авлиёотадан келаётган кофирларни қутиб турардилар. Шу вақтда кофирларнинг бир неча минг нафари бир-биридан беҳабар Чимкент мавзеига яқинлашиб, ҳавфсираб, қўрсичконлар қаби бахиллар қабрига ўхшаган чуқур ва қоронғу жойларга (окопларга) қириб кетдилар.

Бу воқеалар тафсилоти жаноби соҳибқирон (Султон Саид хон)га маълум бўлди ва у ҳузурига ўзининг аҳли давлат ва аҳли қонунини йигиб, маслаҳат солди. Мартабали амирлар қайвон даргоҳида тилларидан пургавҳар сўзлар сочиб айтдиларки: «Ҳозир душманга ҳужум қилиб бўлмайди. Уларни тўрт томондан муҳосара (қамал) қилиш керак. Муҳосара қанча чўзилса, шунча фойдалидир. Чунки қундан-қунга уларнинг озик-овқати тамом бўлади, ислом лашкарининг қучи бўлса қўпаяди». Бу фикрлар давлат умаросига маъқул бўлиб, ҳар бир сарқарда ўз қўшини билан душман атрофини парғолдек қамаб,(улардан) боҳабар бўлиб турдилар.

Сафар ойининг чоршанба йигирма иккинчиси кунида бир неча минг кофир ўз «гўрхона»ларидан тўсатдан чикиб, ислом лашкарини писанд килмасдан уларга тўпу тўфангдан ўк отиб, Чимкент калъаси томон йўлга тушдилар. Камози талигача етиб келиб, шу ердан шаҳар калъасини тўпга тутиб, шундай уруш бошладиларким (кўрган) одамнинг журъати ваҳимага тушиб, хайратдан гунг ва лол бўлди.

Мулла Алимкул сардор жаноблари ҳар бир пахлавон гуруҳини ҳар жойга тайинлаб, Мингбой кўшбегини ўзининг оркасига жойлаштирди. Мулла Алимкул эшикоғасининг ўзи бир неча (душман) билан урушарди...

Куффор сипохи (умид ўки ўрнига) тўпу тўфангга зўр берарди, мусулмон лашкари эса гинаю адоватдан ўқларини захарлаб курашарди. Бу зарбалардан кўрккан кофирлар симобга ўхшаб ҳар томонга окиб кетардилар ва кабутарларга ўхшаб ўз жонларини асраш ҳаракатига тушардилар...

Алкисса, икки томон ҳам шу хатарли ҳамда ҳавфли жойда матонат ва сабот ила бир-бирлари билан каттик олишди. Фаргона кўшини эртадан кечгача муҳораба килди. Шунинг учун фалак токидаги малак шаҳодат кўлини хайрат тиши билан тишлаб, шу урушни мактарди... Охирда зафар шамоли Фаргона томон эсди ва кофирлар тор-мор бўлиб, кочишга ихтиёр килдилар... (Улар) бевафолик тупроғини мурувват кўзига таш-лаб, (Россия) салтанати обрўйини фано боди (шамоли)га бердилар. Назм (мазмун):

Бири кўлидан мурод жиловини берди,
Яна бири ҳавас оти теласидан тушиб кетди.

Бошқаси ўқдонини йўқотиб беҳол бўлди,
Бири канотсиз кушдек учолмай колди.

Душман сипохи кочиб оркага кайтишни ихтиёр этди... Кўп киши ул оташафрўз тиг тобидан, пайкон шуъласидан ва жонсўз ўқдан жангда ўлиб, зоғу итларга ем бўлди. Нусратшиор аскарлар кўлига уруш асбоблари ва уруш аслаҳаларидан кўп ганимат тушди. Аҳли куффорнинг бир фиркаси Туркистон томонга, бошқаси Авлиёота тарафга кетдилар. Мусулмонларнинг бир гуруҳи кочоклар оркасидан кувиб, шеру йўлбарсдек ҳамла килиб, (ўрусларни) таъкиб этиб кетди ва бир манзил улар билан урушиб-урушиб чекиндилар.

Шу аснода бир ўк кофирлар томонидан отилди ва шижоат жангалининг шери, ягона ва фарзона, ул диловар ва рустамзода, мард, жасур лашкарбоши Мингбой кўшбеги баҳодир кипчок билагига тегди. Шу захмдан кейин бутун кўшин ўз манзилига кайтди. Кофирлар мусулмонлар кўлидан буткул озод бўлдилар.

Мингбой кўшбеги икки кун роҳат тўшагида ётиб, учинчи куни шаҳодат даражасига етиб, жаннат томон йўл олди.

Шундан кейин жаноби соҳибкирон фатху зафардан оллоҳга шукрлар килиб, нусратшиор лашкарни жой-жойларига кўйиб, Чимкент калъаси деворини янгитдан бино этди. Энди (бу калъа) Садди Искандари зул-карнаиндан дарак берарди.

Вилоят калъаси қурилишидан кейин Чимкент ва Тошкандни Мирзо Аҳмад деган бир парвоначига тақдим килиб, бир гуруҳ илгор чегарачи мерганларни кўмак (ҳамда калъани мустаҳкамлаш) учун колдирди.

Сартия, кирғизия ва бошқалар орасидан соҳибкиронга хиёнат килганларни жазолаб, (Алимкул) занг босган хотирасига сайкал бериб, мусаффо килди ва кўнгли жойига тушди. Ҳамда Султон Маҳмуд хон тўра, Улугжон тўра, лашкар бошлиқларидан Нор Муҳаммад кўшбеги Муҳаммад Назарбек парвоначи, Ниёз Али додхоҳ понсодбоши шаҳодат даражасига кўтарилди. (Катл килинди)

Шундан сўнг Алимкул сардор азамат жilовини Тошканд томон тортиб, йўл босиб Тошканд вилоятига кирди ва Султон Саид хон остонасини ўпишга муяссар бўлди. Ўн кун ичида бу ерни макон ва истирохат учун манзил килди. Бир неча вақтдан сўнг Султон Саид хон азамат жilовини Хўканди латиф томонига маътуф килиб, Йўл олди. Дашту сахро ва манзилу марохилни ўтиб, 1 5-раби ул-аввал, жумъа куни (1281 йил)3 манзилгохи бўлган ўрдага кириб келиб, хусравона тахтга хурсандлик ва хушбахтлик ила чиқди. Вилоят раъияси ва аҳолиси ҳукмдорнинг адлу инсофи ила фориғболликда яшарди-лар. Шу мукаддимадан кейин бу мусаввада мусаннифи (яъни муаллиф) соҳибкирон фатҳу зафари ҳақида бир муносиб тарих айтди...

ЎРУС КОФИРЛАРГА ҚАРШИ ИККИНЧИ ЮРИШГА ООХИБКИРОННИНГ ФАРМОН (БЕРИШИ) ВА ИКОН МАВЗЕИГА КЕЛИБ ҚУФФОР БИЛАН КИЛГОН УРУШИ ҲАҚИДА

Жаноб соҳибкирон (Султон Саид хон) давлати азимга (Хўкандга) қайтдилар. Шум кофирлар маҳзул ва маҳрум бўлиб Авлиёотага келдилар. Бир неча кун осойишталик билан ҳарб олот-асбобини янгитдан тахлаб, вақтни ганимат билиб яна Чимкент иродасини килиб, Чимкент қалъасига яқинлашиб қолдилар.

Кофирларнинг дабдабали тарзда келаётгани ҳақидаги хабар Мирзо Аҳмад кушбегига маълум бўлди. Мирзо Аҳмад — зог қаллик рафторига тақлид килиб, эртаси беҳисоб лашкар ила кофирларнинг йўлини Садди Искандардек олиш учун Чимкент қалъасидан хиромон чиқди... (Улар) тез кофирларнинг маконига келиб, рақибга қарши муқобил сафландилар. Кофирлар бундан хабар топди, аммо улар шуни билардиларки, нобакор Мирзо Аҳмад кушбеги қурашишга бел боғлаган бўлса ҳам аслида у хўроз эмас, мақийендир. Кофирларнинг гайрати қайнаб, ҳавфли ва ҳатарли аҳволда ўзларини Йўқотмасдан тўпу туфанглари ила урушга қиришдилар.

Икки томон ҳам саъйи ҳаракат ила қамоли паҳлавонлик кўрсатиб, сабту қарор қадамини босиб, бир-бирлари билан жанг қилдилар. Оқибатда худо амри ила кофирларнинг қўли баланд қелди ва мусулмонлар орқага чекинишга мажбур бўлиб, Чимкент сари йўл олдилар.

Мирзо Аҳмад шу ернинг сипоҳсолари бўлатуриб, журъатсизлик ва қўрқоқлик қилди. Чимкент қалъасида паноҳ топмай, Тошкандга қайтди.

Пиёда ислом аскарлари имкон қадар кофирларга қарши қурашиб, муродсизликдан тушқунликка тушган ҳолда нобакорлар ўқидан ҳалок бўлавердилар. Улар (ўруслар) 1281 йил жимод ул-аввал ойининг учинчисида, сешанба куни Чимкент қалъасига қириб, беҳисоб бедодлик ва ёвузликни мусулмон аҳлига раво қўрдиларким, бу ишларга ақл бовар қилмайди.

Баъзи шохидларнинг гувоҳлигига қараганда, ўруслар урушдан сўнг шаҳид бўлган мусулмонларнинг жасадларини санаб чиққан эканлар. Айтишларича, қаттаю қичик, эркак ва аёллардан 1376 киши мактул бўлган. Сипоҳнинг ҳамма асбоб-аслаҳаси, бир қанча

галла тўла омбор кофирлар кўлига ўтди. Яна улар вақтни бой бермай, кочокларни таъкиб этиб, Тошканд вилоятига етиб келиб, Тошканд калъасини камал қилишди. Бир неча кун дам олишгандан сўнг шаҳарга яқинлашиб, шундай ёвуз босқинчилик қилишдики, Одамзод ақли кофирларнинг бундай журъатига хайрон қолди.

Баъзи кўрқоклар қочиб қолдилар, шижоатли кишилар эса ҳозир нозир бўлиб, кофирларнинг бошига тўпу туфанглардан жаладек ўк ёғдирдилар ва аксар кофирларни ер билан яқсон қилиб, минг азобу машаккат ила ўз кўшларига қайтдилар.

Шу воқеалар ичида жаноби соҳибқироннинг қелиш хабари маълум бўлди. Кофирлар (ўз жойларига) қайтиб кетишди. Тошкандликлар бу фатҳу зафарни эшитиб, жаноби соҳибқиронга беҳисоб лашкар билан бир неча кофирнинг бошини ҳадя ва совга сифатида жўнатдилар. 19-жумодул-аввал, чаҳоршанба кунида² бу башоратли хабар ул ҳосиятсиз бошлар билан бирга Хўканди латифга келди.

Қабиру сағир, фуқаролар бир неча кун хурсандчилик қилдилар. Кетма-кет келаётган совуқ хабарларни эшитиб тоқати тоқ бўлган жаноби соҳибқирон вилоятнинг ҳар томонига мағруб номалар юбориб, ўзи бир неча киши билан ўн тўртинчи жумод-ул-аввал куни тезда Тошкандга етиб келди. Кофирларнинг қетганини билиб, Тошкандни ўзига маскан қилди. Қўшин ақли ҳам бирма-бир соҳибқирон ҳузурига қелиб қўшилди-лар.

Кофирлар соҳибқирондан кўрқиб, Чимкент калъасига қириб яшириндилар.

Шундай қилиб, киш ҳам қирди. Кундан кунга ҳаво совиб, қору ёмғир ёғиб, ер яхлаб, қорнинг баландлиги оту туя қўқрагига тегадиган бўлди. «Туф десангиз музлайдиган» ҳавода жаноб соҳибқироннинг гайрати тушиб, лашкар сафидан 12 минг ёш йигитни танлаб, уларга Мулла Алимқулни сардор қилди ва ражаб ойининг ўн тўртинчиси, душанба кунида Туркистонга кофирларга қарши жангга боришларини буюрди.

Шу вақт ҳавонинг совуқлигидан ҳис ва ҳаракат руҳи бадандан соқит бўлиб, нафас танадан ҳудди пўст ташлайдиган илонга ўхшаб зўрга чиқарди. Айниқса, Тошканддан чиқиб Қайрағоч мавзеига етиб келган кун тунда шундай шамол кўтарилдики, Од қавмини Йўқ қиладиган тўфонга ўхшарди... (Мусулмонлар)дан бир неча нафарининг оёқ-қўлини совуқ урди, баъзиларни юзлари, кўзлари музлади, баъзи кишилар эса ақлдан озиб сафдан чиқдилар. Бир гаройиб аҳвол юз берди. Лашкар тез суръатлар билан ҳаракат қилиб Чулек мавзеига келди. Одамлар манзил қилган шу жойда кофирлар ҳам қичик кўргон бино этиб, бир даста сарбозларини ҳимоя учун қолдирган эканлар. Шу қавмдан қарийб 50 кишини ўлдириб, хотирларни тоза ва мусоффо қилиб, Иқон калъаси олдида қўш урдилар. Чун зим-зиё тун қоп-қора мағрибга гарқ бўлди ва зарнигор офтоб малики жабор амри ила машриқдан қикди, қалъада гафлат уйқусида қолган одамлар деворлардан қараб, истироҳат қилаётган бир олам нусратасар аскарларни кўрдилар. Улар вазият қанчалик оғирлигини билиб, душманни ушлашдан бошқа чора йўқлигини фаҳмладилар. Қалъадагилар бир неча хиёнатқорни боғлаб, узр сўратиш учун жаноб-би султон Саид хон хизматида (ҳузурига) олиб келдилар. Уларнинг ҳар бири ўз қилмишларига яраша ҳокон марҳаматида сазовор бўлди. Жаноби олий фармойишлар ила бандиларнинг ақсариятини асқоли жаҳаннамга жўнатиб, шу куни дам олмоққа азм этди...

Намози аср ва шом вақти орасида кетма-кет шундай хабар қелдиким, бир неча юз ўрус кофирлари дабдаба билан яқинлашиб қелмоқдалар. Бу хабарни эшитиб, соҳибқироннинг гафлат уйқуси бошидан учди. Мардлик гайрати унинг ҳамма паю суяқларида ҳаракатга қилиб, ақли лашқарини қуроллантириб, кофирлар йулини тўсиш учун жўнатди. Сарбозлар душман йўлини ҳамма томонлама босиб олдилар. Қору муз отларнинг

кўкрагига тегар, хаво совуклиги эса ифрот хаддига етарди. Шу кечани сарбозлар от устида ўтказдилар, уларнинг кўпчилигини совук урди. Кофирлар эса ўзлари ковлаган хандакларга кириб, юз минг ранжу азоб ила кечани кундуз килдилар.

Куёш малики фарханг амри ила машрикдан бош чиқариб, коронгу зулматни ёрутди. Ислон лашкарининг гозийлари тўрт томондан кофирларга карата ўк ёмгини ёғдирдилар. Ёш пахлавон йигитлар отларга миниб, хар тарафга чошиб кетдилар, кофирлар эса ваҳимага тушиб, уларни ўзларига якин йўлатмасдилар. Шундай қилиб, кечгача жанг килсалар-да, ҳеч бир натижага эришолмадилар. Кофирлар тоғдек мустаҳкам эдилар. Аклли одамлар ўз расму ойинларига қараб, маслаҳат қилиб, хийла йўлини тутдилар. Улар бир кеча-кундуздан кейин хар хил нарсалар — наMAT, дарахт шохлари, қору муздан қорабуйра ясаб, уни олдиларига қўйиб, юмалатиб кофирлар мавзеига яқинлашдилар. Уларнинг орқасидан паналаб келган навқарлар тўсатдан душманга ҳужум қилиб, кофирларни паришон ҳолида нобуд этдилар...

Баттоллардан ўттиз-қирк киши от ва туяларга миниб, Туркистон сари қочишга тушди. Мард сарбозлар бундан хабардор бўлиб, уларга етиб олиб, ақлсиз кофирларни милтик билан отиб ўлдиришди. Минг хил хийла ва найранг билан шу қавмдан 3—4 нафари қутулиб, Туркистон қалъасига етиб бордилар. Соҳибқирон (Султон Саид хон)нинг қелиши ул разил қавмга маълум ва ошқор бўлди. Туркистон қалъасининг дарвозасини уч кун очмасдан улар кечаю кундуз ҳозир ва нозир турдилар.

Жаноби соҳибқирон фатҳу зафардан кейин Туркистон қалъасига назар ташламас-дан, ўлжага тушган қанча нарса, тўпу туфангни олиб, мол, оту туяларни хайдаб қелиб, саодатмандлик билан подшоҳлик тахтига ўлтириб, қарор ва осойиш топти. Агар у Тур-кистон қалъасига (яна қуриш қилиб) борса эди, қуффор ва ислон диёрининг ўртасида яна қирғин ва вайронагарчилик юз берарди.

Қарийб олти ой пойтахтда туриб, вилоятнинг хар чеккасидан нодир монийсират ҳунарманд усталарни чиқариб, кечаю кундуз найзаю тиг ва бошқа уруш аслаҳалари ясалди. Тез орада 70—80 тўпи жангий мухайё қилинди, бир неча минг саккиз — ўн қарич қеладиған султоний милтик ҳам ясалди. Қурул-яроғларнинг адади аҳли ҳисобга ҳам маълум бўлмади. Шундай қуч-қудрат билан душманга қарши боришга қарор қилди. Ниҳоят, ўн иккинчи зу-л-ҳижжа ойида кофирларнинг Ниёзбек қалъасини олганлиги тўғрисидаги хабар ҳамма жойга тарқалди. Бу воқеанинг баёни шундай. Шанба 2 қуни тунда (ўруслар) ўғридек қалъа деворларидан чиқиб, тўпу туфанғларидан созу наво чиқариб, гафлатда ётганларни уйғотдилар. Тун зим-зиё бўлгани учун қуфратзада қишлар бу дахшатли воқеадан хабар топиб, баъзилари ўзларини дарёга, баъзилари қалъа деворидан пастрга ташладилар, қўплари кофирларга асир тушдилар.

Эртасига ранго-ранг қуёш оллоҳ амри ила бошини осмон қарчасидан чиқариб, атрофни соф ва нуроний қилди. Хар тарафга қаришон аҳволда тарқалган сарбозлар зу-л-ҳижжа, қакшанба қуни бу хабарни Хўқандга етказдилар.

Замона умаролари ва фуқаронинг қатта-қичиги бу дахшатли воқеадан хотирлари қаришон бўлди. Мазқур оининг Йигирманчисида жаноби Султон Саид хон суръат ила Тошқандга Йўл олишга фармон берди. (Хўқандликлар) қаҳоршанба қунида Тўйтепага етиб қелдилар ва бир қун шу ерда дам олиб, орқадан қелаётган лашқарни қутдилар. Жума қуни лашқар ила Фарак, ҳозир Қирчик номи билан машқур, дарёсидан ўтиб, ўйламасдан душман сари йўл олдилар...

Аҳли қуффор мусулмонларнинг ҳиммат ва қайрат билан қелаётганини эшитди, ислоннинг шуқуҳи кофирлар қалбини босди. Улар ўз жойларидан қўчиб, бир манзил орқага

Шўртепа мавзеига келиб, ўзларига кароргоҳ курдилар.
Жаноби хон амирлашқари билан бирга келиб, Мингўрик манзилида нузул килди.

Кечани истирохатда ўтказиб, эртаси шанба куни Ховари аъзам (куёш) малики фарханг амри ила машрикдан урушни ният қилиб бош чикарганиданок жаноби шох нусратпаноҳ лашқари билан дабдаба-ю шавкат ила Шўртепага яқин келдилар. Улар узокка отадиган тўпу тўпхона, саккиз-ўн қарич келадиган қора қўндокли милтиқларни олиб, шарҳи йўқ салтанат ила султоний қўсларни қалиб, кофирлар томон йўлга тушдилар...

Мулла Алимкул амир лашқар Султон Саид хон фотиҳасини олиб, душман ёқасини маҳкам тутиб жангга қиришди. Филни йикитадиган шергир диловарлар душманга қарши баҳри Хазарга ўхшаб мавж уруб, фитна ва ошўбга азм қилдилар. Эртадан кечгача ул номсизлар билан урушиб, дарё мавжидек галаён қўтардилар. Кеч қирди ва кофирлар қайтиш учун ногора қалиб, бахиллар қабридан ҳам тор бўлган бир чуқур жойга (окопларга) қайтдилар. Ислон лашқари кечани уҳламасдан ўтказиб, малъунлар манзилини ҳалқадек босиб олиб, субҳи содиққача барқарор турдилар.

Давлат арқонлари беодоблик ила арз қилдиларким, «асқарлар ҳаммаси ташна бўлиб оч қолдилар, ўз қўшларига қайтиб дам олишлари зарур, эртаси яна бу жамоа-нинг бошига етиб кела оламиз». Мулла Алимкул амирлашқар бу насиҳатларга қулоқ солмади ва ўз сўзида тоғдек маҳкам турди. Байт (мазмун):

Насиҳатга қулоқ солгил, жоним, жондан ҳам яхши қўрар— Саодатманд ёшлар барно пирларнинг ўғитини.

Эртаси якшанба куни қуёш машрикдан жанг толиби бўлиб, галаён қилиб, бошини қардун чашмасоридан чикарганда аҳли ислон кофир лашқарига ҳимматини қаратиб, тўпу тўфангни ишга солиб жанг бошладилар. Кофирлар бу ҳужумга тоқат қилолмасдан қаросимага тушиб, тор хандақларидан чиқиб, минг хийлаю найранг билан ўзларини тепалиқларга олдилар...

Шу пайт оллоҳ амри ила 1281 йил, зу-л-ҳижжанинг 26-қунида кофирлар сафидан бир ўқ отилди ва у Мулла Алимкул амир лашқарга тегиб, уни ярадор қилди ва у отдан йиқилиб тушди. Шу сабаб лашқари ислон қарқандаликка тушиб, ҳамма ўз жонининг ўйлаб қаршонликка берилди. Қарқозлар жаноби амрлашқарани отга миндириб, ҳамма асқобу қарғ, тўпу тўфангларни олиб Тошқанд қалъасига етиб қелдилар. Алимкул амирлашқар ҳушдан қетиб ётган эди. Қарғ табиқлар ва қомил қарроҳларни топиб қелди-лар. Улар амирлашқарнинг қароҳатини қўруб, муолажага ожиз эдилар. Унинг аҳволи қар дам оқирлашарди. Инсоннинг тақбирқорлиғи тақдир олдида қарғ эди ва қар соатда ўлим аломати унинг юзида қарир бўларди. Буни ҳамма қўриб турарди. Назм (мазмун):

Ақарда қирон қаршоҳнинг ақали қелмаса,

Қудо бўлишга ҳам даъво қиларди.

Қеч қим ақадий қарайолмайди,

Қақат қудодир оламда ақадий,

Бу қарон қеч қимга вақо қилган эмас,

Оламни қаратган қақат қудо қолар, бас.

Бу уқубатсиз қол аҳли давлатга ва қаттаю қичикка маълум бўлди. Қирғиз ва қипқоқлар вақтни қанимат қилиб, қангални қардлик шеридан қоли деб, бузмачилиқни ўзларига қеша қилиб, Қурама томон йўл олдилар. Тилов манзилқоҳига етиб қелиб отдан тушдилар. Ақлу тамиз уларнинг қияларида йўқлиғи учун (қейинқар) қўз оқиб, ҳушларини йигиб қўрсаларқи, ақаб бир қароҳатли ишни бошлаган эканлар. (Мисраъ) «Нечуқ оқил қилур

шундай ишким, яна пушаймонликка сабаб бўлса».

Шу жойда кўниб, кечаю кундуз ўзаро маслахат килдилар, аммо бир қарорга келолмадилар. Охири орқага қайтиб Тўйтепага етиб келиб, Султон Саид Мухаммад хон номига бир узрнома ёзиб, Тошкандга юбордилар. Уларнинг қосиди (элчиси) анча йўл босиб, Тошкандга келди, номани Султон Саид Мухаммад хонга топширди. Арқони давлат ва аъёни салтанат ул одамларнинг сўзларидан қаноатланмадилар ва қосидни муродсизлик ила қайтардилар. Байт (мазмун):

Мазлумларнинг жазосини бериб, марҳумлар мақсудин чиқар, Дину доду хуш ила обод қилгил дунёни.

Ул номурод қосид (элчи) ўз лашкарига қайтиб, ҳамма қўрган-қечирганини шул тоифанинг сардори ва мингбошиси баҳодир қипчок Бек Мухаммад ибни Хол Мухаммад ибни Мухаммад Назар Қўрўгли ибни Санжарга айтиб берди. Қипчок ва қирғиз улусининг ҳаммаси маҳзун ва ҳафа бўлиб, бошқа чора топмасдан бу манзилдан қўчдилар. Ҳар бир янги жойдан қўчганларида ўзаро маслахатлашардилар, аммо ҳаммаси натижасиз эди. Улар бир-бирлари билан можаро қилиб Сайхун дарёсининг бўйига етдилар. Ундан ўтиб, Турк ва Сарой кишлогига тўхтадилар.

Энди Султон Саид хон ибни Малла Баҳодурхон ҳақида озгина эшитинг.

Қирғиз ва қипчоқлар вафосизлик қилиб, Хўқанди латифга қетган қўнларида сартия аҳолиси замон хонига вафодорлик қўрсатиб, амирлашқар билан қолдилар. (Қипчок ва қирғизлар) хиёрати амирлашқарга ҳам маълум бўлди. Бундан дард чекиб (Алимуқулнинг) қасаллиги яна оғирлашди ва пешиндан кейин унинг рух қўшқаси тананинг тор қасасидан қалос бўлиб, жаннат оламининг фазосига ўқиб қетди, қонни қон ато қилганга бериб, шаҳодат даражасига етди...

Амирлашқарнинг қарзандлари, хотунлари ва тобеълари бу аҳволни мушоҳада қилиб, мажруҳ қалблари яна маҳзун бўлди. Сабру қарор қилувини қўлидан бериб, қам ва қайғу тариқасига ўтдилар. Арқони давлат, аъёни шавқат сартия мамлақатининг ақобиру ашроқлари, Тошқанднинг қаттаю қичиги, тожиқу турк ҳамма қайғуга тушуб йиғладилар. Уларнинг қўзларидаги ёшлар дурга ўхшаб оқарди...

Алиқисса, ул қамоатнинг қолаю қарёди қойда қилмади ва бу қарди бедавога илож қам топилмади. Ниҳоят, қоҳира дунёнинг орийат қибосини амирлашқар қанидан еқиб оқират қибосини қийинтирдилар. Арқони давлат ва аъёни мамлақат қайси мақонга Мулла Алимуқулхон қасадини қўяйлик деб машварат қилиб, бир қарорга келолмадилар. Шу мақал амирлашқарнинг бир неча ишонқли қишиси ўзаро маслахат қилиб, иттиқоқликда қасадни қозиллар қўёши қазрати Шайх Хованд Тахур моқорида дафн қилдилар...

Шундан кейин Мулла Алимуқул арвоқига қотиҳа ўқидилар. Мулла Алимуқул амир-лашқарнинг тарқимаи қоли. У Хусайнбой отарқи, яъни байторнинг ўғлидир.

Андиқон тобеларидан бўлган қирғиз қипчок қабиласиндандур. Ёшлиқда отаси уни илм тақсилу ўқун Андиқонга муқтасибга шоқирдликка берди. 3—4 йилдан кейин шу шақарнинг муқтасибу Мулла Алимуқулни «қиранда» (олувқи) лавозимига қўйди.

Худоёрқон ўзининг ақаси Маллақонни авф этиб, Бухородан Хўқандга олиб қелтириб, умаролар қаторида унга вазифа ва моош тайинлагандан сўнг Мулла Алимуқул Маллақонга мулозим бўлуб қизматга қирди. Маллақон иққинқи марта ўз уқаси Худоёрқонга муқолифат қилиб, Андиқонга қочиб қетганда Мулла Алимуқул Маллақонни Пўлодбий қирғиз олдиға олиб борди. Пўлодбий қирғиз савсамир қабиласининг мўътабар райси эди. Фитна ва қасод раъиясига эға бўлган Пўлодбий Маллақон қадамини муқорак деб, ўз қабиласи ила унинг қизматига бел боқлади-да, Қорасувға борди. Бу ер Мулла

Алимкул ва унинг кавми учун ватан эди. Шу атрофдаги Алимкулнинг кавми-уруглари ҳам Маллахон хизматига ўтди. Маллахон Алимкулни элчилик учун кўп жойларга юбориб, одамларни ўзига тобе бўлишга ундади. Алимкул бу ишда кўп саъй ва ҳаракат қилиб, Корасув ва унинг атрофидаги қабилаларни Маллахонга ёрдам беришга қорлади ва унинг олдига олиб келди. Маллахон Фаргонанинг ҳукмронлик тахти ва фармондорлик аврангига ўтурганидан сўнг Алимкул хизматларини эътиборга олиб, унга эшикоғаси ҳамда мири понсод унвонини берди. Шундан кейин у Чимён навоҳисининг ҳокими бўлди. Ўратепани фатх қилган пайтда ҳам Алимкул жасорат кўрсатган эди. Маллахон ҳукмдорлигининг охирида Маргилонда вали (ҳоким) бўлди. Султон Сайид хон ўз ҳукмронлиги даврида унга Фаргона сипоҳсолори ва лашкарбошилиқ мансабини берди. Алқисса, сўзнинг қисқаси шуки, жаноби Султон Саид хон салтанат шавкатига яраша зеб-зийнат бериб, сартия умароси ёрдамида мамлакатни химоя қилиб яшар эди. Кундан-кунга кофирларнинг кўли баланд қилиб, ҳеч қаердан умид (ва ёрдам) дарағи бўлмади. Қирғиз ва қипчоқлар эса мурувватсизлик ва ёвлик тупроғини ўз бош-лариغا сепиб, қочиб кетдилар.

...Элчилар унинг (амир Музаффарнинг) олдига тез-тез бориб турардилар. Хар дафъа, Тошканд вилоятининг уламо ва оксоқоллари Бухорога қилиб бизни дуо қилсун, деган сўзни айтарди. Унинг сўзини қабул қилиб, вилоят улугларини ул маломатзадаи фалокат олдига жўнатган эдилар.

Улар етиб боргандан кейин изма-из бошқа рукъалар етиб келди. Унда «Султон Саид Мухаммад хон ҳам келсун» деб ёзилган эди. Бу амрни ижро этиш Султон Саид хон одамлари учун жуда оғир эди. Умаро ва фуқаро ўзаро маслаҳат ва машварат қилди, аммо ҳеч наф бўлмади. Боришдан ўзга чора қолмаган эди. Нихоят, (Султон Саид хон) сафар асбобларини йигиб ҳозирлашга буюрди, мулкни худога топшуруб, Бухоро сари Йўл олди. Қанча юриб ул икки аёлманд хезпешаларнинг олдига етиб боришди. Уни (Султон Саид хонни) ҳам ушлаб, қайтишга ижозат бермадилар. Тошканд мамлақати беҳоким ва эғасиз қолди...

Алқисса, мусулмонлар бесаранжом бўлуб, бошсиз қолдилар. Хар бир фирқа ўз ҳолича эди. Бунга қўшимча яна Тошканд фуқароси навбат билан илғор учун қолдиришган бир неча минг ҳўқандлик сарбозларни боқардилар. Сафар ойининг 4—сешанба куни 2 ўрус кофирларнинг лашқари субҳи содиқда Қамолон дарвозасини босиб олиб, шаҳарга қирдилар. Хўқанд сартияларининг 6—7 илғор дасталари қалъа ёриқларидан чиқиб, хар хил йўллар билан қочиб кетди. Баъзилар Чирчик дарёсига чўқиб ўлдилар. Тошканд фуқароси икки кечаю икки кундуз кофирлар билан урушиб, уларни Масжиди баланд хонақоҳига қамадилар, Бир кеча кундуз аҳли ислом уларни муҳосара қилиб, хонақоҳ атрофини ёқмоқчи бўлдилар. Кофирлар бундан хабар топиб, эски ўрдага ўтдилар ва йўлда бир неча маҳаллани ёндириб юбордилар. Шаҳарга шўру гавго тушди, унинг хар томонидан одамлар Бухоро подшосининг олдига, бепарво қипчоқлар ҳузурига жўнашиб, улардан ёрдам сўрадилар, аммо барчаси фойдасиз эди. Охири қуффор билан сулҳ тузуб, уларнинг ҳамма шарт-шароитларига риоя қилишига мажбур бўлдилар.

давоми бор...